

TOPONÍMIA DEL CASTELLÓ MEDIEVAL

Josep SÀNCHEZ ADELL

Abans de tot, voldria agrair la invitació que m'ha estat feta de participar en les activitats d'aquest Col·loqui sobre Toponímia, si bé he d'anticipar que no ho faig des del convenciment d'una especialització que no posseesc, sinó amb l'ànim d'aportar una modesta experiència en aquest camp. I, sobretot, destacar el valor que per a aquest tipus d'estudis pot tenir la documentació d'un arxiu local, en aquest cas el Municipal de la ciutat de Castelló de la Plana, així com la gran riquesa històrica que, davall el punt de vista de l'estudi toponímic, contenen aquestes fonts.

L'Arxiu Municipal de Castelló és un dels arxius valencians que ha aconseguit arribar al dia de hui amb una major integritat dels seus fons. Quasi podria qualificar-se de miraculós que haja estat així després de les calamitoses circumstàncies i perills perquè han passat aquestes col·leccions documentals (de les quals molt poques han sobreviscut), inclosos els nombrosos canvis d'allotjament, en situació sempre precària. Hui, per fortuna, l'Arxiu Municipal de Castelló es troba instal·lat en un modern edifici construït *ad hoc* i dotat d'instal·lacions i serveis que assegurin la conservació dels importants fons documentals que guarda.

Podria dir-se que, des d'un punt de vista de la Toponímia, pràcticament tota la documentació que guarda l'Arxiu Municipal de Castelló pot ser considerada com interessant per a aquests estudis. Ara bé, concretant-nos a l'època medieval, cal destacar algunes sèries el valor de les quals és més específic.

Pel seu mateix caràcter d'inventaris de la propietat immoble –urbana i rústica– destaca en primer lloc la sèrie dels llibres de vèlues de la peyta o capparó de les peytes, de la qual conserva l'arxiu dos llibres del segle XIV (1371, incomplet, i 1398), i deu del segle XV. La peyta, com assenyala Elena Sánchez Almela en la seua tesi doctoral sobre diplomàtica municipal castel·lonenca, era la contribució que pagaven tant els veïns com els forasters i persones jurídiques pels béns seients urbans i rústics, i pels ramaders. N'estaven exempts els animals de treball. Hi cal advertir que la recabdació d'aquest tribut no tenia cap periodicitat ni regularitat en la quantia. Vol dir això que tampoc els llibres no eren confeccionats en períodes fixes. Prèvia una fase d'informació de la qual s'encarregaven els jurats amb la col·laboració d'uns quants veïns de cada parròquia, la redacció del

llibre la portava a efecte l'escrivà del consell. La renovació dels llibres venia determinada per la mobilitat de les propietats i per l'envelliment d'aquells llibres.

En cada llibre els veïns apareixen relacionats per parròquies (que eren circumscripcions urbanes sense significació eclesial), i dins d'aquestes per carrers, començant per la parròquia de Sant Joan, sempre en un mateix ordre que es manté igual al llarg dels segles.

Cada inscripció individual va encapçalada pel nom del contribuent, i a continuació, per mitjà d'ítems, es van relacionant totes les seues possessions, començant per les urbanes, seguides de les rústiques. Podríem dir que cada inscripció personal venia a ser allò que en termes cadastrals de hui es diu una cèdula de propietat.

Cada unitat contributiva porta a la part dreta la quantitat en què és taxat el seu valor, expressat en sous. La suma total dels valors, expressat ara en lliures, era anotada al peu, reduint-la al deu per cent. Aquesta última quantitat és la que constitueix la base imposable de l'impost sobre el qual s'aplica la peita acordada pel consell –sense cap periodicitat cronològica– fixada en un determinat nombre de sous per lliura.

Les variacions de la propietat observades entre un llibre i el següent, es van registrant en els anomenats **llibres de compres i vendes**, que seran tinguts en compte per a la redacció del corresponent **llibre de la peyta**.

En la relació de propietats, cada una d'aquestes sol venir identificada amb detalls aclaritoris de gran interès. En les urbanes mai no deixa d'expressar-se els noms dels propietaris colindants: per exemple, **atinent d'en Berenguer Ripoll e de na Dolça**. En les rústiques també s'observa esta norma, però enriquida amb d'altres dades com són la partida del terme, algun detall topogràfic (**al barranch de la Contesa, a la Penyeta Roja, al Coll de la Garrofera...**), la proximitat d'alguna sèquia o camí, el tipus de terra (marjal, horta, secà, botjar), el conreu a que està dedicada la terra (regadiu, vinya, mallol, terra campa, etc.). Es fa figurar també l'extensió de cada parcel·la (expressada en jovades, quartons i fanecades), i els censos amb què està carregada cada parcel·la. Una altra sèrie documental de l'Arxiu Municipal de Castelló, interessant des de molts punts de vista, inclòs el toponímic, és la dels **llibres de consells** o actes municipals. Castelló té la sort de posseir una sèrie molt completa d'actes de les sessions municipals que comença en l'any 1374 i, amb alguna llacuna intermèdia, es prolonga fins al dia de hui. Les actes municipals medievals, redactades amb una certa espontaneïtat dins de l'encorsetament administratiu i formulari de l'època, abracen aspectes molt variats de la vida local, tant en l'àmbit urbà com rural. No cal dir que la seua riquesa toponímica és també molt considerable.

Sense tenir la pretensió d'esgotar la relació de totes les sèries documentals (algunes de les quals esperen encara una despulla sistemàtica), hi caldria afegir-lo un còdex de l'Arxiu Municipal també molt ric en contingut toponímic. Ens referim al **Llibre d'Ordinacions** o establiments de la vila de Castelló, editat per Lluís Revest Corzo en 1957. Els establiments eren una cosa semblant a les ordenances municipals de la actualitat, mitjançant les quals el consell exerceix les seues atribucions d'òrgan del govern local, i amb les quals regula la vida quotidiana de la vila. No cal dir que en aquests establiments abunden les dades topogràfiques, al igual com s'esdevé amb què ocorre amb el **llibre del mustaçaf** que va publicar Francesc Roca Traver en 1973, i amb el **llibre del cequier** la edició del qual estem preparant nosaltres.

Sembla lògic que si anem a ocupar-nos dels topònims medievals de la vila i terme de Castelló en la Edat Mitjana, comencem per tractar d'aclarir el propi topònim amb el que

és designada aquesta unitat urbana i territorial. La història urbana del Castelló medieval ve marcada per una doble dualitat (valga la redundància) temporal i espacial. Hi ha un «abans» i un «després» de la conquesta, o dit en altres paraules, hi ha una etapa musulmana i una etapa cristiana. Hi ha també un «allí» i un «ací» en mig dels quals hi ha el fet d'un trasllat des d'un primer emplaçament en la muntanyeta de la Magdalena al lloc on ara s'alça la ciutat actual, en la terra plana.

De la dualitat Islam-Cristianisme es deriva l'existència d'un topònim àrab **Fadrell** i un altre topònim romanç **Castelló**, que és el que continua ostentant aquest poble. La més antiga aparició coneguda del topònim **Fadrell** (Hadrel, Ahadrel, Khadrel) és la que es registra en un document de 1178 pel qual el rei Alfons II i la seua dona la reina Sança en fer la dotació de la catedral de Tortosa, hi fan també donació al bisbe i cabilde del **castrum et villam de Kadrel**. La delimitació de la diòcesi tortosina que hi anava inclosa i la mateixa donació són confirmades en 1224 i 1225 per Jaume I el Conqueridor, utilitzant la mateixa denominació de **Fadrell** per al territori jurisdiccional del castell i la vila que era cap d'aquest. Cal tenir en compte que tot açò s'esdevé quan encara no s'ha produït la conquesta cristiana, fet que tindrà lloc a l'estiu de 1233.

Una vegada realitzada la conquesta cristiana, el topònim **Fadrell** experimentarà una aplicació restrictiva quan el rei lliure a l'Orde de Santiago o d'Uclés una part del terme en què quedarà constituïda la Comanda de **Fadrell**. D'aleshores, l'ús del nom quedarà reduït a una partida del terme i al reduït poblat amb església i cementeri que encara subsisteixen a la part sud de l'horta de Castelló.

El topònim **Castelló** fa la seua aparició per primera vegada, en documentació posterior a la conquesta, en 1242, en laude que posa fi al plet entre el rei i el bisbe de Tortosa, i en el Llibre del Repartiment, on apareix citat com **Castilionis Burriane** en donacions datades entre març de 1249 i gener de 1250. Aquesta denominació és la mateixa que apareix en la Crònica de Jaume I quan parla de la conquesta d'aquest castell.

Cal aclarir, però, que aquest **Castelló** tenia més remots antecedents; a les darreries del segle XI ja coneixem l'existència d'un **Castilgone ripa de mare** en la documentació que Ubieto va publicar del regnat de Pere I d'Aragó, on es parla de les expedicions castel·lenques d'aquest rei amb la complicitat del Cid castellà. Potser ací caldria afegir com a discutibles precedents del topònim el «Castejón» del Poema del Cid i la «Rabeta Castali» del geògraf àrab del segle XII Al-Idrisí.

Ja des de l'assenyalada aparició de 1242 el topònim ve sempre acompanyat de la referència a **Borriana** com a vila pre-existent que dona nom a tota la comarca —«Plana de Borriana», i així seguirem veient-lo citat com **Castelló de Borriana**, **Castelló del Camp de Borriana**, o **Castelló del Pla de Borriana**. És cap al segle XV quan s'anirà produint la pèrdua de l'al·lusió a la veïna vila, per anar reduint-se a la forma **Castelló de la Plana**, tal com hui es conserva. La forma abreujada i simple de **Castelló** la trobem documentada per primera vegada en 1298.

Anem ara a referir-nos primer a la toponímia urbana, però com que aquest tema l'hem tractat molt recentment en un treball ja publicat, hi farem només que algunes observacions generals.

Castelló —«de la Plana», no ho oblidem— té el seu emplaçament sobre un terreny pràcticament pla amb molt pocs desnivells dins del seu casc urbà: poc més de 3 metres de diferència hi ha entre els llenços oriental i occidental dels murs del recinte medieval, en el

sentit de la suau pendent del terreny cap a la mar. La vila medieval, en allò que fa al recinte urbà estricta, no va tenir mai problemes d'escorriments de les aigües de pluja perquè es trobava edificada sobre un lleuger lloç que facilitava el discorrer de l'aigua en direcció cap a la mar a través de sengles barrancs, aprofitats com a límits nord i sud del clos urbà i com a valls defensius dels murs. Les aigües que discorrien per aquests barrancs continuaven el seu curs cap a la mar per llurs corresponents depressions, per altra part aprofitades pels **camins fondos** a través de l'horta. L'eixida de les aigües pluvials arreglades en l'interior de la vila era facilitada per **boteres**, generalment denominades amb els noms dels veïns més propers a aquelles: **botera d'en Favara, botera d'en Ripoll, botera d'en Ballester**, etc. Una vegada fora dels murs, les aigües eren arreglades pels **escorredors** anomenats **de la Plana, de la Mar, de Rafalafena**, etc.

Aquesta topografia sense carrers costeruts ni desnivells notables determina una toponímia de què estan absents els noms que facen referència a accidents topogràfics.

A l'entorn immediat de la vila, per la part de fora dels murs, se li dona el nom genèric d'**antuxans** (del llatí **ante ostium**), on s'assenyala l'existència de **plans** i **clots** dels quals els veïns, trauen terra per a la construcció de llurs cases. Aquests **plans**, en què tenia lloc la celebració de les fires ramaderes i on es localitzaven les eres i els femers dels veïns, tenien protecció jurídica reial des de la donació feta a la vila per Jaume II en 1306.

Per regla general, la denominació dels carrers ve determinada pel nom d'algun veí significat habitant en el corresponent carrer: **carrer d'en...** Però sol ocórrer de vegades que el nom el dona la presència d'algun edifici singular o destacat: **carrer de la Sinagoga, carrer de la Mesquita, carrer de la escola, carrer de la cadena, carrer del giny o trapig, carrer del forn xic**, o fent al·lusió a les minories religioses: **de la Moreria, de la Juheria**.

Hi ha molt pocs noms de motivació religiosa en els noms de carrers; solament trobem en l'Edat Mitjana el **carrer de la Mare de Déu de Gràcia**, que pren la denominació d'una capella d'aquesta devoció que hi havia.

No deixa d'aparèixer, com en qualsevol vila medieval, el **carrer Major**, també anomenat **dels Hostals** per raons òbvies. Per al·lusió a les seues dimensions trobem un **carrer llarguer**, i per la seua situació en la part alta de la vila, el **carrer d'Amunt**, encara hui denominat popularment de la mateixa forma. Posterior a l'època medieval és la denominació de **carrer d'Enmig**. També els portals dels murs defensius porten generalment el nom d'algun veí destacat de les proximitats: **portal d'en Guardiola, portal d'en Passanant, portal d'en Reus**, etc. Són excepció a aquesta norma el **de la Fira**, a la part oest (enderrocat en el segle XVII), i el **de Sant Agostí**, aquest últim determinat pel convent d'Agustins situat fins a darreries del XIV fora dels murs en la part est del casc urbà.

Ja hem dit que la vila estava dividida en sis barris o parròquies, però sense significació eclesiàstica d'aquesta denominació, ja que no hi havia en la vila més parròquia que la de l'església de Santa Maria. Els noms de les parròquies eren tots de sants: de **Sant Joan, Sant Nicolau, Santa Maria, Sant Pere, Sant Agostí i Sant Tomàs**. Cabria preguntar-se la raó d'aquestes denominacions, perquè solament a les de Santa Maria (on es trobava l'església parroquial amb aquesta dedicació) i a la de Sant Agostí (pel convent d'aquest orde) se'ls veu una explicació lògica.

Fins a l'expulsió dels jueus en 1492 i dels moriscs en 1609, en la vila de Castelló hi van conviure amb la població cristiana aquestes dues minories religioses. La presència de la

minoria hebrea en la nostra vila (a la qual ha dedicat atenció Ramon Magdalena Nomdedéu) es manifesta en la toponímia urbana medieval a través de les referències a la **juheria** o barri dels jueus i a la **Sinagoga**, situades dins del perímetre dels murs defensius, cap a la part nord, però formant un recinte tancat a què s'accedia per una porta denominada en el llibres de peita amb el nom de **portal del Rey Davin** (documentat en 1479), possiblemènt perquè hi hauria en el seu dintell o arc l'estrella distintiva d'aquesta religió. També apareix el **fossar dels juheus**. Llevat d'aquests topònims urbans, no hi ha altres testimonis hebreus en la toponímia local, ni en la vila ni en el terme.

Cas contrari és el de la minoria musulmana (estudiada per Carmela Diaz de Rábago), de la qual són molt pocs els testimonis toponímics urbans (reduïts al carrer de la **Moreria**, la **mesquita**, **fossar dels moros**), però més freqüents i abundants els que hi ha pel terme.

Passem ara a veure la toponímia rural, fent, però, l'advertència que hi ha una part del terme actual que quedava exclosa dels llibres de peita. Ens referim a **Fadrell**, pertanyent, com ja s'ha dit, a l'orde de Santiago, del qual era una comanda.

Al terme municipal de Castelló es troben perfectament diferenciades tres unitats físiques situades en orde ascendent des de la vora de la mar fins a les muntanyes que tanquen per l'oest la planura: la marjal, l'horta i el secà.

Hi cal assenyalar l'absència total de referències marineres en els llibres de la peyta, encara que no manquen les del Grau i les barraques de pescadors en el segle XIV. En 1260 Jaume I autoritza la construcció d'un **camí de la Mar** per a unir la vila amb el punt de la costa on en el segle XIV tenim documentada la activitat d'un **carregador**.

El límit entre la marjal i l'horta ve determinat pel **camí de la Donació**, i la separació entre l'horta i el secà pel traçat de la **Séquia Major**. El secà, per la seua part, comprén terres planes i terres muntanyenques (identificades en la peita com les **muntanyes**). Totes aquestes classes de terrenys es troben clarament diferenciades en els llibres de la peita.

En relació amb el secà, hem de destacar l'ús molt abundant del sinònim **sas**, al qual s'ha pensat alguna vegada donar-li el valor de topònim, basant-se en la denominació de **Castelló del Sas** (referit a la vila anterior al trasllat que apareix en alguns documents medievals. Està prou demostrat que **sas** és equivalent de «secà».

És en la part muntanyenca del terme (i no en la terra plana) on trobem els únics orònims: la **Penyeta Roja**, el **Tossal Gros**, el **Collet**, el **Coll de la Garrofera** (per on passava el camí de Borriol), els **Entreforcs**, la **Foia**, la **Foia del Moro**, el **Pla del Moro**, distints **tossals** (de na **Fustera**, d'en **Coll**, d'en **Marco**), etc.

Hi ha també **pujols**, pero sembla que la denominació es reservava per als petits alturons de l'horta, freqüentment identificats pels arqueòlegs com «tells» amb deixalles arqueològiques. Entre aqueixos **pujols** mereix una menció especial el del **Lledó** que apareix als llibres de peita. És el nom que porta la Patrona de Castelló (**Mare de Déu del Lledó**), i que sembla que s'ha d'interpretar més prompte com un orònim que com un fitònim. Una **Alcúdia** situada prop de la **Séquia Major** potser siga assimilable als **pujols**.

Apareixen també els genèricament denominats **clots** (els **Clots**), situats en el voltants de la vila, i altres amb denominació pròpia (**clot de l'hospital**, **clot de la arena**), dels quals per altres fonts sabem, com abans s'ha dit, que eren excavacions d'on eren tret materials per a la construcció de cases. Són així mateix prou abundants les referències a coves: **cova d'en Alquecer**, **cova del Colom**, **cova d'en Malvestit**, **cova d'en Guerau**, **cova d'en Vallat**, **cova d'en Sol...**, i alguns **plans**.

El **Pla** per antonomàsia és el que designa les zones pròximes als murs de la vila, però com àrees planes del terme trobem el **pla del Castell Vell**, el **pla de la Metgesa** i el **pla del Moro**. El mateix nom de la comarca (**la Plana**) designa també a una partida del terme.

La naturalesa del sol en distints indrets del terme apareix reflectida en **els Arenals**, **la terra grossa**, **la Codina** i **els Codinals**, **els Exutals**, **la terra dels cànters** (prop de la qual hi havia un forn de terrissa), **els clapers d'en Rausell**, etc.

Els principals cursos fluvials que creuen el terme de Castelló són el **riu Sech** (de la gola del riu també se'n fa menció) i la **rambla d'Algonder**, afluent del Millars, també anomenada **la Rambla** per antonomàsia. El nom de **rambla d'Algonder** serà mutat més endavant pel de **rambla de la Viuda**, sobre la qual hi ha una llegenda que va arreplegar i comentar Lluís Guarner. El riu Sec descriu una corba a l'oest de Castelló que és citada com **la marrada del riu**, origen del nom de una partida actual del terme. També es parla d'una **marrada de la séquia Major**.

Altres corrents més modestes són el **riachol del Castell Vell** i un cert nombre de barrancs, generalment denominats amb antropònims: **d'en Olzina**, **d'en Solà**, **d'en Tovarç**, etc. Són excepció el **de Fadrell** i el **de la Contesa**, nom que fa referència a disputes entre Castelló i Almassora per qüestió de límits dels termes.

Les aigües pluvials tretes de la vila per les **boteres** abans citades, seguien el seu escorriment per diversos **eskorredors** (**de Benieyt**, **d'en Bosch**, **de Fadrell**, **de Ramell**), que alguna vegada concidien amb els camins fondos de l'horta, en què molt sovint originaven inundacions.

Fonts citades en els llibres de la peita són: **la Font**, **la Font de la Reina** i **la Font d'en Dalmau** que més endavant rebrà el nom de **Font de la Barlassota**. Encara hui, la Font i la Font de la Reina designen una deu d'aigua que brolla en un pintoresc paratge on el secà i la marjal s'ajunten. En el document de la dotalia de la catedral de Tortosa i donació del castell de Fadrell pel rei Alfons II, es fa menció d'una **Fons Calens** com a límit del territori, que ha donat lloc a diverses interpretacions.

El paisatge vegetal mediterrani es reflecteix molt sovint en els noms d'algunes partides del terme, com **Canet**, **Coscollosa**, **Estepar**, **el Romeral** o **els Ullastrars**. Un **Raudor de na Mirona**, individualitzat com topònim, potser indica l'explotació d'aquesta planta, aplicada a l'assaunament de pells (indústria que era abundant en la vila medieval).

En el setge de Borriana per Jaume el Conqueridor, la Crònica dona a entendre una abundància de lledoners en el paisatge arbori de la Plana, quan narra l'episodi del mestre Nicoloso que s'oferia a fer un castellet de fusta per assaltar els murs de la plaça:

–**Dats me fusta, que molta n'ha aquí de lledó e d'uns arbres e d'altres, e fer-vos he jo un castell de fust d'ací a vuit jorns, e fer'hem anar lla, així com vós sabets que faem a Mallorques anar los trabuquets.**

Deixant a banda el dubtós **Lledó** que hem mencionat, no hi ha més al·lusió a aquest arbre en el llibres de peita. Sí que són freqüents, en canvi, les referències a distintes **alberedes** (**de Coscollosa**, **d'en Erau**, **de na Borraça**), a **àlbers** individualitzats (**l'àlber de Canet**, **de na Feliua**, **d'en Polo**) i a d'altres arbres singularitzats com **el pi na Lluçara**, **la Garrofera**, **la Figuera de na Maona**, **la morera d'en Granyana**, o **la Palmera**. De la mateixa forma que són freqüents les mencions, sota la forma de **els Pins**, al pinar que va existir fin al segle passat al sud de la vila, en la zona del Camí de València. Aquest